

УДК: 343.135 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-133-138>

Тіточка Тетяна Ігорівна,

кандидатка юридичних наук

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ СУЧАСНОЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

У статті розглянуто поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. Зазначено, що ювенальна віктимологія – це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння. Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтерації між неповнолітньою реальною / потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Ключові слова: ювенальна віктимологія; криміногенна віктимність; неповнолітній; кримінальне правопорушення; віктимна поведінка; жертва.

Постановка проблеми. Сучасні науки кримінально-правового циклу є складними доктринами, які покликані вирішити єдине завдання – якісно знизити рівень кримінально протиправної діяльності в країні. Ювенальна віктимологія, котру наразі прийнято вважати молодим напрямом кримінології, на перший погляд здається достатньо простою, оскільки спрямована виключно на неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень та на факультативні фактори, з цим пов'язані. Така позиція може бути піддана здоровій критиці, що зумовлено полікореляційністю віктимологічної науки. Ураховуючи вказане, доцільним, на наш погляд, є більш детальний розгляд дефініції та системи сучасної ювенальної віктимології, а також її основних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття та змістовні складові віктимології досліджували такі вчені: М. Андріяшевська, В. Вандишев, В. Василевич, Р. Гассер, Г. фон Гентінг, Б. Головкін, О. Джу́жа, О. Литвинов, Б. Мендельсон, О. Михайлов, Є. Назимко, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман, В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, однак сучасний стан цієї проблеми обумовлює необхідність подальшого її вивчення.

Метою статті є всебічне і ґрунтовне визначення поняття ювенальної віктимології та її змістовних складових.

Виклад основного матеріалу. Віктимологія у широкому розумінні – це комплексне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертва злочину, стихійних лих, епідемій, катастроф, геноциду, озброєних конфліктів, економічного і соціального відчуження,

політичних протистоянь, біженець, соціальні організації та ін.), і заходи допомоги їм. За такого підходу віктимологія стає меганаукою про жертв усіх осіб, які постраждали через різні обставини. Як зазначається в літературних джерелах, у цих випадках за віктимологією слід визнати статус самостійної науки, приналежність якої до юридичних можна визначити лише частково. Віктимологія в подібному розумінні – наука про поведінку фізичних та юридичних осіб, яка відхиляється від норм безпеки (Д. Рівман, В. Туляков та ін.). Але ж віктимологія виникла як наука про жертву саме злочину, а не про жертв узагалі, яких у світі безліч і походження яких має абсолютно різну етіологію. Для потреб практики запобігання і протидії злочинності не визначений чітко предмет віктимології непридатний. У вузькому значенні віктимологію розглядають із позиції її первинного призначення як науки, що в межах криминології розвиває потужний напрям запобіжного впливу на злочинність шляхом регулювання поведінки можливих жертв, усуваючи так умови, котрі або сприяють учиненню злочину, або об'єктивно полегшують досягнення злочинного результату [1, с. 11; 2, с. 47; 3, с. 142]. Підтримуємо підхід, відповідно до якого віктимологію слід розуміти як науку про жертв саме кримінальних правопорушень. Така позиція може бути пояснена тим, що всі нестандартні та потенційно небезпечні ситуації умовно можна поділити на декілька груп: 1) стихійні лиха (землетруси, повені, торнадо тощо); 2) надзвичайні ситуації (епідемії, війни, революції тощо); 3) екстрені випадки (пожежі, вибухи газу тощо); 4) небезпечні життєві ситуації (кримінальні правопорушення, казуси тощо). Перші дві групи мають найвищу небезпечність, не можуть бути контрольовані та своєчасно усунені силами людини. Третя група є амбівалентною, оскільки інколи людина детермінує екстрені випадки. Четверта група повністю контрольована. Саме остання цікавить віктимологію, оскільки в цьому разі можна говорити про залежність поведінки людини та її наслідків.

Отже, криминологія, її теорія запобігання злочинності слугують науковою базою для розробки саме кримінальної віктимології, її категоріально-понятійного апарату, методики дослідження діалектики процесу «злочинець – жертва – злочин», стратегії і тактики віктимологічного аспекту запобігання злочинності й допомоги жертвам злочинів. Цей підхід до розуміння віктимології та її предмета убачається продуктивним, оскільки він сформувався переважно під впливом наук і практики, безпосередньо спрямованих на запобігання і протидію злочинності та має в цьому сенсі світову й вітчизняну позитивну оцінку. З огляду на зазначене, віктимологія – це галузь знань про жертву злочину, закономірності формування її особистості, віктимність і віктимізацію поведінки жертви злочину та їх прояв у типових ситуаціях, а також заходи віктимологічного запобігання на загальносоціальному, спеціально-криминологічному й індивідуальному рівнях. Процес – і як шлях, і як результат – перетворення людини (групи, етносу) на жертву злочину у віктимології описується за допомогою її наукових понять, а саме: «жертва від злочину», «віктимність», «віктимізація», «латентна віктимізація», «віктимогенні фактори», «віктимна поведінка», «віктимологічне запобігання злочинності» та ін. [1, с. 12]. Будь-яке кримінальне правопорушення передбачає наявність активної та пасивної сторін (держава, юридична або фізична особа). Це пояснюється тим, що наслідком кримінального правопорушення має бути порушення певних інтересів. Саме тому недоцільно відносити до кола інтересів віктимологічної науки жертв стихійних лих, екстрених випадків тощо.

Варто виокремити певні концептуальні положення віктимності. Віктимність – це здебільшого індивідуальна властивість особи, хоча може бути і груповою. Вона зумовлена соціальними та психофізіологічними якостями соціального суб'єкта, а також особливостями сприйняття кримінальних загроз у конкретних умовах простору й часу та реагування на них. Зазначена властивість формується під впливом життєвого середовища й діяльності людини та проявляється в небезпечній у конкретних умовах поведінці. Віктимність не є причиною вчинення злочину проти конкретної особи. Як правило, вона є умовою, що

сприяє злочинному посяганню проти конкретної особи за певних обставин. Тією чи іншою мірою люди масово проявляють індивідуальну чи групову віктимність у повсякденному житті й до певного часу не стають жертвами злочинів. Загалом це вдається досягти завдяки забезпеченню життєвого простору, правильній організації життя і діяльності, пов'язаної з униканням зв'язків і відносин із підозрілими особами, перебуванням у небезпечних місцях, а також завдяки завчасному розпізнаванню просторово-середовищних кримінальних загроз та адекватному реагуванню на них [1, с. 36]. Дійсно, розглядати віктимність як єдину причину вчинення кримінального правопорушення не доречно, оскільки суб'єктивне ставлення правопорушника до свого діяння будується на внутрішній мотивації, тобто власній зацікавленості в отриманні суспільно небезпечних наслідків. Віктимність особи лише сприяє обранню саме її для реалізації протиправного плану. До того ж необхідно зауважити, що існує низка випадків, коли поведінка особи взагалі не впливає на обрання її жертвою. Наприклад, якщо вбивство людини вчинено через неприязне ставлення правопорушника, сформоване на основі власних уявлень про свою жертву.

Зазнають злочинних посягань переважно особи, які опинилися в незнайомих місцях, потрапили в незвичні ситуації, зустрілися з незнайомими людьми, розпочали нову справу, змінили умови життя і внаслідок цього на певний час втратили або ослабили здатність розпізнавати кримінальні загрози та захищатися від них. А тому віктимність та її поведінкові прояви не обов'язково призводять до вчинення злочину проти їх носія. Вони лише створюють для цього сприятливі умови та зумовлюють вибір жертви злочину за певних обставин місця, часу та обстановки злочинного посягання. Усі члени суспільства, у якому поширена злочинність, мають віктимність. Гіпотетично кожен із нас може стати жертвою злочину будь-коли. Однак проведені віктимологічні опитування свідчать, що жертвами злочинів щороку стають близько 40 % громадян, при цьому переважна більшість людей уникає такої участі. Установлена закономірність указує на різний ступінь віктимності у членів суспільства, а також на існування певної норми віктимності, не перевищення меж якої дозволяє її носію почуватися у відносній безпеці перед злочинними посяганнями до певного часу. Жертвами злочинів насамперед стають особи, які мають підвищену схильність наражатися на небезпеку в порівняно безпечних ситуаціях. Проте в більшій частині членів суспільства віктимність перебуває в потенційному стані, залишається в межах допустимого ризику [1, с. 37]. Якщо йдеться про неповнолітню особу, то варто зазначити, що діти часто мають схильність до віктимної поведінки через свою необізнаність або риси характеру, котрі не дозволяють вчасно та правильно зреагувати на ту чи іншу ситуацію.

Реалізація віктимності злочинним посяганням відбувається лише тоді, коли виникає очевидна або неочевидна взаємодія злочинця і жертви в життєвій ситуації, у конкретному місці та часі. Зловмисник має оцінити віктимність, зробити у зв'язку з цим вибір об'єкта посягання, прийняти рішення про заподіяння шкоди наміченій жертві та втілити злочинний намір за сприятливих обставин. Тому можна зробити важливий висновок щодо форм віктимності. На наш погляд, віктимність проявляється у криміногенній і некриміногенній формах. Криміногенна віктимність, або віктимогенність, є безпосереднім проявом індивідуально-психологічних рис та якостей особи жертви, виражених у деформаціях свідомості та віктимогенній спрямованості поведінки. Цей різновид віктимності виражає саму особу жертви, її соціальну дефектність, віктимогенну мотивацію і спрямованість поведінки, а також небезпечні передзлочинні зв'язки й відносини з потенційними заподіювачами злочинної шкоди. Криміногенна віктимність характеризується підвищеним ступенем уразливості перед злочинними посяганнями за ініціативи жертви, яка веде себе агресивно й небезпечно. Це підвищена схильність особи наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди в умовах, коли такої участі можна було уникнути. Криміногенна віктимність безпосередньо породжує злочинну мотивацію, викликає рішучість у злочинця

на заподіяння злочинної шкоди конкретній жертві, штовхає на невідкладну реалізацію умислу незалежно від сприятливого чи несприятливого розвитку подій і ситуацій [1, с. 38]. Про підліткову криміногенну віктимність часто йдеться в контексті кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності, особливо – насильницького інцесту. Тобто криміногенна віктимність – це прямий вербальний або поведінковий контакт із кримінальним правопорушником, підтриманий агресивно активними або пасивними діями, що провокують учинення суспільно небезпечних дій. Віктимність та криміногенна віктимність відрізняються за ознакою потенційної схильності зазнати протиправний вплив (віктимність) та провокації кримінально протиправної мотивації та агресії у кримінального правопорушника (криміногенна віктимність). Однак ще раз необхідно підкреслити, що криміногенна віктимність не може бути єдиною причиною вчинення кримінального правопорушення, а має сприйматися виключно як фактор, що обумовлює обрання саме цієї людини для реалізації протиправного сценарію.

Слід звернути увагу на різне тлумачення процесу віктимізації серед науковців. Розробник радянської віктимології Л. В. Франк визначає віктимізацію як «процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат». На його думку, віктимізації передусім піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівні. Л. В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів [4, с. 83]. Трапляються й інші визначення віктимізації, зокрема такі: процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівні, що підкоряється закону детермінації [2, с. 214]; процес реалізації потенційної віктимності особи під час та в результаті злочинного посягання [5, с. 117]; формування (становлення) жертви як соціального типу [6, с. 187]; утягнення у сферу злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами [1, с. 44]. Згідно із загальноприйнятими поглядами віктимізація як загальна категорія складається з таких компонентів: фактори віктимізації (сукупність явищ і подій, що детермінують віктимну поведінку жертви злочину у конкретній життєвій ситуації); умови, що сприяють віктимізації; стан віктимізації або кількість жертв усіх учинених злочинів. Іноді сюди відносять також формування особистості жертви й мотивації віктимної поведінки [1, с. 44]. Щодо неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, на нашу думку, необхідно виокремити такі компоненти категорії віктимізації: 1) соціально-педагогічний – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов, становлення віктимних уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) загальноюридичний – особливості нормативно-правового захисту прав і свобод людини та громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа; 3) кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних і потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що обумовлює віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Віктимізацію розглядають у двох аспектах: як криміногенний стан уразливості соціального суб'єкта перед злочинними посяганнями та як механізм заподіяння шкоди жертві злочину. Віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної вразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин. Механізм віктимізації містить чотири ланки: 1) виникнення кримінальних загроз; 2) підвищення ступеня вразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями; 3) заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані за конкретних умов (ситуацій);

4) збільшення контингенту жертв злочинних посягань як зареєстрованих, так і латентних, що сприяє повторній віктимізації певної частини з них. Оскільки злочинні посягання вчиняються проти конкретних людей за певних обставин, розглядати віктимізацію в широкому розумінні – малопродуктивний шлях. Необхідно вивчати цей процес у контексті безпечності середовища проживання потенційних жертв злочинів, місць і часу їх постійного або тимчасового перебування, а також щодо існування дозлочинних зв'язків та відносин із злочинцями. Такий підхід дозволяє оцінити зв'язок між інтенсивністю поширення злочинності на певній території та рівнем віктимізації населення, а також установити залежність між суб'єктивним сприйняттям реальності кримінальної загрози та об'єктивним ризиком зазнати злочинного посягання в дійсності [1, с. 58]. Для неповнолітніх характерний такий феномен, як вторинна віктимізація, котра є результатом неправильної посткримінальної роботи з підлітком, унаслідок чого він повторно потрапив у суспільно небезпечну ситуацію.

Предметом наукової і практичної віктимології є жертва злочину (людина, верстви населення, групи, спільноти, етнос, юридичні особи та ін.), якій злочинним посяганням завдано фізичної, майнової або моральної шкоди і яка своїми біопсихосоціальними чи статусно-рольовими характеристиками та поведінкою або діяльністю стала об'єктом злочинного посягання. Віктимність розуміють як можливість і навіть схильність особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такий наслідок міг би і не настати, якби жертва виявила достатню обережність, обачливість, серйозність в оцінці обстановки, що виникла, сміливість, здоровий глузд і водночас не було б легковажності, ризикованості, розпусності, провокаційності, агресивності, конфліктності, небезпечності для себе самої, що врешті-решт стає поштовхом для злочинних зазіхань [4, с. 176]. Віктимність розглядається на індивідуальному, груповому й масовому рівнях. Віктимізація – це насамперед процес набрання або збільшення віктимності на індивідуальному, груповому й масовому рівнях. Структурними складовими віктимізації є соціальні та психологічні чинники. Тому віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих Конституцією прав, свобод і законних інтересів громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, наявність злочинності припускає віктимізацію певної частини населення [1, с. 59]. У свою чергу, ювенальна віктимна поведінка – це передкримінальний етап, який полягає в демонстрації неповнолітнім потерпілим активних або пасивних дій, що обумовлюють виникнення у правопорушника прагнення вчинити кримінальне правопорушення стосовно нього та сприяють доведенню кримінально-протиправного умислу до кульмінації. Такі активні або пасивні дії є наслідком неправильного або не до кінця сформованого уявлення дитини про кримінально безпечну поведінку, що зумовлено порушенням процесу соціалізації. Крім того, деструкції, які виникають у процесі соціалізації, призводять до виникнення девіації або до віктимізації неповнолітньої особи. Ураховуючи зазначене, можна підсумувати, що ювенальна віктимізація – це процес раннього інвертування соціальних настанов, який формує у свідомості підлітка викривлення психосоматичних та комунікативних навичок, що призводить до ексцесу поведінки, яка провокує агресію з боку кримінального правопорушника.

Висновки. Отже, на сьогодні ювенальна віктимологія – це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння. Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм

інтеракції між неповнолітньою реальною / потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний і фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Віктимологія : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.
2. Ривман Д. В. Кримінальна віктимологія. СПб. : Питер, 2002. 304 с.
3. Туляков В. А. Віктимологія: соціальні та кримінологічні проблеми. Одеса, 2000. 336 с.
4. Франк Л. В. Потерпевші від преступлений і проблеми радянської віктимології. Душанбе : Ирфон, 1977. 240 с.
5. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.
6. Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3 (50). С. 185–193.

References

1. Viktymolohiia : navch. posib. [Victimology : a textbook] / V. V. Holina, B. M. Holovkin, M. Yu. Valuiska ta in.; za red. V. V. Holiny i B. M. Holovkina. Kharkiv : Pravo, 2017. 308 s. [in Ukrainian].
2. Rivman, D. V. (2002). Kriminal'naya viktymologiya [Criminal victimology]. SPb. : Piter. 304 s. [in Russian].
3. Tulyakov, V. A. (2000). Viktymologiya: social'nye i kriminologicheskie problemy [Victimology: social and criminological issues]. Odessa. 336 s. [in Russian].
4. Frank, L. V. (1977). Poterpevschie ot prestuplenij i problemy sovetskoj viktymologii [Victims of crime and the problems of soviet victimology]. Dushanbe : Irfon. 240 s. [in Russian].
5. Kryminolohichna viktymolohiia : navch. posib. [Criminological victimology : a textbook] / Ye. M. Moiseiev, O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych ta in.; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Atika, 2006. 352 s. [in Ukrainian].
6. Holina, V. V. (2007). Sotsialni ta psykhologichni chynnyky kryminolohichnoi viktymizatsii v Ukraini [Social and psychological factors of criminological victimization in Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 3 (50). S. 185–193 [in Ukrainian].

Titochka Tetiana,

PhD in Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

CONCEPTS AND SUBSTANTIVE COMPONENTS OF MODERN JUVENIAL VICTIMOLOGY

The article considers the concepts and content components of modern juvenile victimology. It is stated that juvenile victim behavior is a pre-criminal stage, which consists in the demonstration to juvenile victims of active or passive actions that cause the offender's desire to commit a criminal offense against him and contribute to the culmination of criminal intent. Such active or passive actions are the result of incorrect or incompletely formed perception of the child about criminally safe behavior, which is due to the violation of the socialization process. In turn, the destruction that occurs in the process of socialization leads to deviation or victimization of a minor. Given the above, we can conclude that juvenile victimization is a process of early inversion of social guidelines, which forms in the minds of adolescents distortion of psychosomatic and communicative skills, which leads to excessive behavior that provokes aggression by a criminal offender. It is concluded that juvenile victimology is an independent branch of general victimology, the purpose of which is to create a preventive effect on criminally illegal activities by correcting the victim's predispositions to minors as one of the determinants of socially dangerous acts. Its scientific content components are: 1) the phenomena of juvenile vitality and victimization: victimogenic determination complex, conceptual and categorical apparatus, differentiation by species, etc.; 2) the identity of the minor victim: structure, classification and typology; 3) the mechanism of interaction between the juvenile real / potential victim and the criminal offender; 4) empirical and factual analysis of criminological and victimological situation, forecasting of criminally illegal activity taking into account features of group and mass victimhood according to a certain locality; 5) strategic planning of preventive victimological and criminological measures and means of interaction with potential and real juvenile victims of criminal offenses.

Key words: juvenile victimology; criminogenic victimhood; juvenile; criminal offense; illegal behavior; victim behavior; victim.

Надіслано до редколегії 30.11.2021
Рекомендовано до публікації 06.12.2021